

KUR'AN'DA ADALET KAVRAMI

Kadir Toy

SUMMARY

In this article, it was analyzed the justice that is socially, morally and philosophically one of the most important concepts of the Islam. We tried to determinate its basic meaning, ranking its word meanings in the first part. In second, gave place the use of the concept in the islamic sciences. And last, it was tried to show the relationship of its uses in Quran and its basic meaning.

ÖZET

Bu makalede, İslam medeniyetinin toplumsal, ahlâkî ve felsefî olarak en önemli kavramlarından biri olan *adalet* ele alınmıştır. Birinci bölümde, adaletin sözcük anlamlarına yer verip, temel anlam tespiti yapmaya çalıştık. İkinci bölümde ise kavramın islâmî bilimlerdeki kullanımlarına yer verdik. Son bölümde de Kur'an'daki kullanımlarına ve bunların kavramın temel anlamıyla olan ilişkisini göstermeye çalıştık.

Giriş:

Kur'an'da yer alan temel kavramlardan biri olan *adalet* kavramı, Kur'an'ın nüzûl tertibine bakacak olursak öncelikle Allah'ın bir fiili olarak ele alınmıştır. Kavramın yekın varlık olan Allah'ın bir eylemi olarak ele alınması, yetkinleşme mücadelesi veren insan için bireysel ve toplumsal hayatta davranışlarının ölçüsü olması, dolayısıyla onu eksiklik ve aşırılıktan mutedil bir vasat zemine çekmek için elzem olduğuna dikkat çeker.

Kur'an'da *adalet* kökünden türeyen isim ve fiillerin sayısı oldukça sınırlı olsa da olumlu bir ilişki ile *kıst*, *musâvât*, *ihsan*, *vasat*, *istikamet*, *hüküm* ve *hak* gibi benzer anlamlı kelimeler ve kavram ile olumsuz bir bağ olan *zulüm*, *cevr*, *cenef*, *hayf*, *avl* ve *şatat* gibi zıt anlamlı kelimeler ile semantik alanı genişletilmiştir. Bununla birlikte Allah'ın ve salih kullarının tüm fiillerinde adalet temel bir ölçüttür. Bu açıdan bakıldığında, aslında kavram Kur'an'da en geniş bir şekilde kullanılan kavramlardan biridir.

1.ADALET'İN TANIMI

1.1.Sözlük Anlamı

2. baktan a-de-le (عَدْل) maddesinin mastarı olan kavramın “eşit, denk, benzer, âdil (kimse), karşılık, fidye, diyet, keffaret, bedel(ivaz), doğruluk, düzlük,, ölçü, eğrilik” gibi anlamlara geldiği belirtilmektedir.¹ Çoğulu *udûl*(عَدُول), *e'dâl*(عَدَال) ve *udela'*(عَدَلَاء)'dır.

Kavramın semantik alanındaki anlamlara göz atmadan önce temel anlamını belirtmenin gerekli olduğu kanaatindeyiz. Zira, böylelikle bu anlamın kendisinden neş'et anlamlarda nasıl tebarüz ettiğini görmüş olacağız. Kamus mütercimi, Asım Efendi'nin (ö. 1235/1819) de ifade etmiş olduğu gibi kavramımızın temel anlamı “iki nesneyi birbiriyle beraberleştirmek”² yani denkliği ve eşit oluşudur. Bu denklik ileride göreceğimiz üzere somut olabildiği gibi soyut da olabilmektedir.

Son olarak, bizim de ezdâd kitaplarında bulamadığımız üzere, İbn Faris (ö. 395/1004) kelimenin *düzlük* ve *eğrilik* olarak ezdâd kelimeler gibi birbirine karşıt iki temel anlamı olduğunu söyler.³ Ancak İbn Sikkî (224/) kavramın kök anlamının diyet hususunda kullanılan *denklik* olduğunu belirtir.⁴ Kanaatimizce bu iki zıt anlam -ağaç metaforuyla düşünürsek- kökü *denklik* anlamı olan kavramın iki gövdesidir. *Düzlük*, *doğruluk* anlamı, birbirine **denk** olan iki nesnenin faraza boy açısından ele alırsak, birinden diğerine baktığımızda herhangi bir alçaklık ya da yükseklik algılamamızla ilişkilidir. *Eğrilik* ise bu iki algının mevcut olmasıdır. Adalet kavramı bu noktada, *denklik* kök anlamından sonucu olduğu *düzlük* anlamına geçmiş, oradan da **denkliğin olmaması** anlamındaki *eğrilik* anlamına semantik bir sıçrama gerçekleştirmiştir. *Eğrilik* anlamının temel anlama olan zıtlığı, kavramın türevlerine de baktığımızda, *doğruluk* anlamına göre kullanımı oldukça sınırlı olmasına sebep olmuştur. Buna karşın *doğruluk* anlamı, kavramın hemen her türevinde bulunmaktadır. Şimdi adalet kavramının yan anlamlarına geçebiliriz .

Ferrâ'ya (ö. 207/822) göre kavramın temel anlamı olan *denk* anlamında, (عندي عدل غلامك) “bende senin kölenin bir dengi var” sözünde olduğu gibi, kendi cinsinden ona tıpatıp benzeyen bir kö-

¹ Detaylı bilgi için bkz. Halil bin Ahmed, **Kitabu'l-Ayn**, thk. Mehdi El-Mahzûmî, Beyrut, trz., Mektebetu'l-Hilal, c.II, sy.38; Cevheri, **Es-Sihâh**, thk. Ahmed Abdulğafur Attar, Beyrut, 1979, c.V, sy.1760; İbnu Dureyd, **Cemheretu'l-Luğa**, thk. Ahmed Munir Be'labekkî, Beyrut, 1987, Daru'l-İlm, c.II, sy.663; es-Sicistânî, Ebu Aziz, **Ğarîbu'l-Kur'ân**, thk. Muhammed Edip Abdulvahid Cemran, Suriye 1998, Daru Kuteybe, s. 388; İbnu Fâris, **Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa**, thk. Abdusselam Muhammed Hârûn, 1979, Daru'l-Fikr, c.IV, sy.246; Ragıb El-İsfehânî, **El-Müfredât**, thk. Muhammed Halil Aytânî, Beyrut, 2014, Daru'l-Marife, sy.329; İbnu Sîdeh, **El-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-Âzam**, thk. Abdulhamid Hendâvî, Beyrut, 2000, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, c.II, sy.14; Zemahşerî, **Esâsu'l-Belâğa**, Beyrut 1965, Daru Sadır, s. 411; İbnu Mazûr, **Lisânu'l-Arab**, Beyrut 1990, Daru Sadır, c. XI, s. 430; Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs**, Beyrut 1306, Daru Sâdır, c.VII, sy. 9, Mütercim Asım Efendi, **El-Okyânûsu'l-Besît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît**, hzl. Mustafa Koç, İstanbul, 2014, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, c.V, sy.4629.

² Asım Efendi, a.g.e, sy.5630.

³ Bkz. İbnu Faris, a.g.e, IV, 246.

⁴ İbn Sikkî, Ebu Yusuf, **Kitabu'l-Elfâz**, thk. Fahraddin Kubâve, Beyrut 1998, Mektebetu Lubnan Naşirun, sy. 429

le değil, onun kıymetini karşılayacak başka bir cinsten **dengi** kastedilir.⁵ Benzer şekilde {أو عدل ذلك} ayetindeki *adl*'i Ragıb el-İsfehânî (ö. 505/1108) *yemek yedirmeye denk olan oruç tutma* olarak yorumluyor.⁷ Ayrıca Ragıb aktardığı bir rivayette, yer ve göğün 4 uknûmu (hava, su, ateş, toprak) paylaşmasının *adalet* olduğunu söyler.⁸ Bilindiği gibi hava ve ateş göğ; toprak ve su ise yere aittir. Böylece yer ile gök bu 4 uknûmu **denk** bir şekilde paylaşmış olur. Zemahşerî (ö. 538/1143) de kemal sıfatları itibarıyla Allah'a hiçbir şeyin **denk** olamayacağını ifade eden, arabların لا عدل لك ولا مثل لك اللهم لا عدل لك ولا مثل لك şeklindeki dualarını aktarır. Ebu'l Abbas (ö. ?) “*onlardan ne sarf ne de adl kabul ettiler*” sözündeki *adl*'e *maktule karşılık bir adam öldürme* anlamı vermiştir. Şöyle ki, araplar bir adama karşılık iki ya da üç adam öldürürdü. Eğer bir adama karşılık bir adam öldürseler bu *adl*, kandan vazgeçip (sarfedip) diyet alırlarsa bu *sarf* olur.¹⁰ Son örnekte de görüldüğü gibi *adl*, kısas yapılacak kişinin nicelik itibarıyla kendi cinsinden **dengi** anlamında kullanılmıştır.

Adl, âdil anlamında *sözüne ve hükmüne razı olunan kişi*¹¹ olarak tanımlanır. Yani sözünde ve verdiği kararda, taraflardan herhangi birisine lehte veya aleyhte meyletmeyen, dolayısıyla iki tarafa da **denk**(eşit) bir uzaklıkta duruş sergilemektir. Ayrıca bu anlamda çoğul ya da dişil formları eril, tekil kalıp ile niteleyebilir.¹² Halil bin Ahmed (ö. 175/791) şair Züheyr'in (hö. 12/608) şu şiirini aktarır:

متى يشتجر قوم يقل سرواتهم هم بيننا فهم رضا وهم عدل

“*Ne zaman bir kabilenin içinde bir tartışma çıksa, önde gelenleri: ‘Kimse karışmasın! (taraflar için) Onlar razı, bunlar âdildir’ der*”¹³

Bedel, fidyе, diyet, karşılık, kefaret yan anlamlarının *denklik* kök anlamından doğuşlarındaki karakteristik özellikleri birbirlerine benzemektedir. Dikkat edilirse bu anlamlar iki taraf arasındaki karşılıklı alışverişi ihtiva etmektedirler. *Bedel*, menfaat sağlanan mal ya da hizmete karşılık verilen ve bu menfaati **dengeleyen** ücrettir. Terazinin iki kefesini düşündüğümüzde, bir kefesine menfaatin konulup dengesi bozulan terazi, öbür kefesine bu menfaati karşılayan bir ücret konulduğunda, iki kefe birbiriy-le **denk** bir hale gelir. *Fidyе*, elinde esir bulunduran kimseye, o esiri almak karşılığında, yakınlarının ona kıymet bakımından **denk** olan verdikleri ücrettir. *Diyet*, katilin maktulun ailesine, onun değerine **denk** olan verdiği ücrettir. *Karşılık*, bir kimseye karşı yapılan eyleme **dengi** ile cevap verilmesidir. *Kefaret*, (عليه عدل ذلك) *bunun kefareti vermesi gerekiyor*¹⁴ sözünde olduğu gibi, işlenen bir günahı örten, yani ona **denk** olan ibadettir.

⁵ Bkz. Cevherî, a.g.e., c. V, sy. 1760.

⁶ Maide (5) : 95.

⁷ Bkz. Ragıb, a.g.e., sy. 329.

⁸ Ragıb, a.g.e., sy. 329.

⁹ Zemahşerî, a.g.e., sy. 411.

¹⁰ İbn Sikkît, a.g.e., s. 429.

¹¹ Halil b Ahmed, a.g.e., c. II, s. 38; Zebîdî, a.g.e., c. VIII, s. 9.

¹² Detaylı bilgi için bkz. Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1760.

¹³ Halil b Ahmed, a.g.e., c. II, s. 38.

¹⁴ Zemahşerî, a.g.e., s. 411.

Türev Anlamları

İsim Türevleri:

- Adâle (عدالة), udûle (عدولة), me'dile (معدلة), me'dele (مغلة)

Bu kelimelerin hepsi *adl*'in müteradifleridir.¹⁵ Cevherî (ö. 400/1009) bu bağlamda bu kelimelerin birbirleri yerine kullanılabildiklerini göstermek için arapların *beseta'l vâlî adlehu me'diletehu me'deletehu* sözünü aktarır.¹⁶

- İdl (عدل)

Ferra *idl*'i, bir şeyin kendi cinsinden **dengi** olarak tanımlamaktadır. Örnek olarak, عندی عدل غلامك “*bende senin kölenin bir benzeri var*” denildiğinde, bu o kimsede bu köleye tıpatıp benzeyen, yani ona hemen her hususta **denk** olan bir köleyi çağırıştırır.¹⁷ Buna karşın, Sîbeveyh (ö. 180/796) *idl*'in yalnızca eşyada kullanılabileceği kanaatindedir.¹⁸ Ayrıca devenin iki yanına yüklenen iki yükten birine de *idl* denir. Bu tanımlı yapan Halil b. Ahmed *çünkü o ağırlığıyla diğerini dengeliyor* diyerek söz konusu türevin temel anlamıyla olan ilişkisine dikkat çekmektedir.¹⁹ Yine devenin iki yanındaki yükün arasında kalan şeye, yani hayvanın karnına da *idl* denir.²⁰ Zira o yüklerle aynı doğrultuda, dolayısıyla onlara **denk** bir seviyede durmaktadır.

- Âdil (عادل)

Bu sözcüğün anlamı *adalet sahibi*, yani daha önce de değinildiği gibi, sözlerinde ve eylemlerinde istikamet sahibi olan, ifrat ve tefrite sapmayıp bu ikisi arasında **dengede** olan kimsedir. Bununla birlikte Kamus mütercimi aynı anlama gelen ve mastar olan *adl* ile عدل ذو şeklinde oluşturulan tamlama bu sözcüğe göre anlamca daha kuvvetli olduğunu belirtmektedir.²¹

- Adîl (عدیل)

Cevherî'ye göre ölçü ve tartıda **denk** olan²² anlamındaki bu sözcüğün, Sîbeveyh'e göre sadece insan hakkında kullanılması doğru olur.²³ Ayrıca *terkisine alınan kişi* anlamında da kullanılır.²⁴

- İ'tidâl (اعتدال)

¹⁵ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 431.

¹⁶ Bkz. Cevheri, a.g.e., c. V, s. 1761.

¹⁷ Cevheri, a.g.e., c. V, s. 1761.

¹⁸ Bkz. İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 432.

¹⁹ Halil b. Ahmed, a.g.e., c. II, s. 39

²⁰ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 432.

²¹ Asım Efendi, a.g.e., c. V, s. 4629.

²² Cevheri, a.g.e., c. V, s. 1761.

²³ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 432.

²⁴ İbn Faris, a.g.e., c. IV, s. 247.

İ'tidâl, nitelik ve nicelik bakımından orta halli olma²⁵ olarak tanımlanır. Dolayısıyla, iki uca karşı belki yüzde yüz olmasada, herbirine **denk** uzaklıkta olması anlamına gelir. Bu mastarın ism-i fail formu olan *mu'tedil* sözcüğü niteliksel olarak orta halli demektir. Araplarca kullanılan ماء معتدل “ne soğuk nede sıcak su”, إمام معتدل “hoş havalı günler”, فرس معتدل الغرة “alındaki açıklık alnının tam ortasında olan at”, جارية حسنة الاعتدال “uzuvları yerli yerinde cariyeye”²⁶ sözleri sözcüğün kullanımlarından bazılarıdır.

- İdâl (عدال) ve Muâdele (معادلة)

Bu sözcükler kafa karışıklığı ve iki farklı duruma karşı kişide oluşan şüphe olarak tanımlanır.²⁷ Çünkü bu durum iki taraftan birini tercih edemeyip, aralarında **dengede** kalmayı ifade eder.

Fiil Türevleri:

- Adele (عدل)

Mastarı *adlen* ve *udûlen* olan 2. baktan bu fiil şu anlamlara gelir:

(~ الشيء) **denk** olmak anlamında olan bu fiil, ما يعدلك عندنا شيء “bize göre hiçkimsi senin **dengin** değildir”²⁸ sözünde de bu anlamda kullanılır.

(~ شيئاً بشيء) **denk** tuttu, bir saydı anlamına gelir. Şairin şu sözünde bu anlam göze çarpar:

من يعدل الفتاة بالعجوز العجول النصف العُكُوز

“Kim genç kızı, ihtiyarlamış, tezcanlı, iri gövdeli bir orta yaştaki kadınla bir (**denk**) tutabilir ki”²⁹

(~ الشيء) bir nesneyi doğrultmak, düz bir hale getirmek anlamına gelir. Yani nesnenin tüm yüzeylerini birbirine **denk** hale getirmektir. Hz. Ömer’in şu sözünde geçen fiil bu anlamda kullanılmıştır:

الحمد لله الذي جعلني في قوم اذا ملت عدلوني كما يعدل السهم في الثفاف

“Allah’a şükürler olsun ki, tıpkı yamulmuş okun mengenede düzeltildiği gibi, beni de haktan ayırdığımda düzelten bir kavim içinde yarattı.”³⁰

(~ فلانا بفلان) iki kimsenin bir konuda arasını buldu³¹ anlamına gelen ifade, taraflardan herhangi birisinin görüşünü vs. kabul edip diğerininkini reddetmeksizin, ikisini görüşlerinin vs. arasındaki **denk** bir noktada uzlaştırma anlamını ifade eder.

²⁵ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 435; Zebîdî, a.g.e., c. VII, s. 10.

²⁶ Bkz. Zemahşeri, a.g.e., s. 411.

²⁷ Cevheri, a.g.e., c. V, s. 1761; İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 435.

²⁸ Halil b. Ahmed, a.g.e., c. II, s. 39.

²⁹ Eş-Şeybânî, Ebu Amr, **Kitabu'l-Cîm**, thk. İbrahim el-Ebyârî, Kahire 1974, Hey'etü'l-Âmmeti Lişuûni'l-Metâlibi'l-Emriyye, c. II, s. 320.

³⁰ Halil b. Ahmed, a.g.e., c. II s. 40.

(~ الميزان) terazinin iki kefesini birbirine **denk** bir hale getirdi³² anlamına gelir.

(~ الأمتعة) eşyayı birbirine **denk** gruplara ayırdı³³ anlamındadır.

(~ فلانا بمحمل) falanca'yı tergisine aldı³⁴ yani yükseklik bakımından kendisine **denk** hale getirdi anlamına gelir.

(~ في أمره) istikamet sahibi oldu, **dengeli** ve mutedil bir hayat yaşadı anlamındadır.

(~ بربه) şirk koştı yani başkalarını rabbine **denk** saydı demektir. Ragıb el-İsfehânî ayrıca bu ifadenin Allah'ın fiillerini ondan ayırıp başkalarına izafe etti anlamına geldiğini belirtmektedir.³⁵ İfade-nin bu anlamında eğrilik anlamının içkin olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

(~ الطريق) yol meyilli oldu³⁶ istikameti, **dengesi** bozuldu anlamına gelir. (عن) harf-i cerri ile bu ifade yoldan saptı³⁷ anlamına işaret eder. Yine bu kapsamda (دابة الى كذا) hayvanı bir yöne doğru meyllettirme anlamını³⁸ içerir.

Mastarı adâleten olan 5. baktan a-du-le adaletli (zulmün zıttı) oldu anlamındadır. 4. baktan ve mastarı adelen olan a-di-le zulmetti anlamını ifade eder. Zulm ve adl kavramlarının denge anlamı ek-seninde birbirleriyle yakından ilişkili olduğu kanaatindeyiz. Zira arap daha önce kazılmamış toprağın kazıldığını ifade etmek için ظلمت الأرض der.³⁹ Yani bütün yüzeyleri birbirine eşit, bozulmamış toprağın yüzey unsurları arasındaki seviye bakımından **dengeyi** bozmak anlamını tazammun eder.

- Addele (عدّل)

Güçlendirip ayağı kaldırmak, dik hale getirmek⁴⁰ anlamına gelen bu fiil **dengesi** bozulan bir şeyi hiçbir yöne eğmeksizin dosdoğru bir hale getirmek anlamındadır.

(~ الحكم) hükmü ikame etti yani uyguladı⁴¹ anlamına gelen bu ifadede hüküm bir direk gibi tasav-vur edilip, onun uygulanması direğin dosdoğru ve **dengeli** bir hale getirmesiyle ilişkilendirilmiştir.

(~ الرجل) daha çok şahitlik durumunda kullanılan bu ifade tezkiye etti⁴² anlamına gelip, kişinin dürüst ve işlerinde **dengeli** olduğunu gösterir.

- Âdele (عادل)

³¹ Cevheri, a.g.e., c. V, s.1761.

³² Zebidi, a.g.e., c. VII, s. 10.

³³ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 435.

³⁴ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 432.

³⁵ Ragıb, a.g.e., s. 330.

³⁶ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 434.

³⁷ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 435.

³⁸ Halil b. Ahmed, a.g.e., c. II, s. 40.

³⁹ Halil b. Ahmed, a.g.e., c. VIII, s. 163.

⁴⁰ Cevheri, a.g.e., c. V, s. 1761.

⁴¹ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 431

⁴² İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 431.

Başka kullanımlarının da olmasıyla birlikte, bu fiil *iki seçenekten hangisini seçeceğini bilemedi*⁴³ anlamında kullanılır.

1.2. Terim Anlamı

Hemen her önemli kavramın yaşadığı tecrübeyi adalet kavramı da kelam, felsefe, fıkıh gibi bilimlerin kendisine onlarca anlam yüklemesiyle yaşamıştır. Ne varki, yine müteradifleri olan *kıst*, *sevâ* gibi terimler ya kur’andaki kullanımlarıyla sınırlı kalmış ya da söz konusu islamî disiplinlerce çok az değinilmiştir. Bu bölümde *adalet*in terim anlamlarına kısaca değinip, bir sonraki bölümde daha detaylı açıklamalarda bulunmaya çalışacağız.

Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413) *adaleti dinî açıdan sakıncalı olan şeylerden kaçınmak suretiyle doğru yolda bulunma* olarak tanımlar.⁴⁴ Asım Efendi ise *zulmetmeyip nefislerde ve akıllarda doğruluğu sabit ve meydanda olan durumu uygulamaktır*⁴⁵ şeklinde bir tanım yaparak kavramı daha rasyonel bir alana çekmektedir. İbn Teymiyye’nin (ö. 728/1328) tanımı ise *Allah’ın yarattıklarına nimet vermesi, ve ihsanda bulunması* şeklindedir.⁴⁶ Diğer tanımlar şöyledir: *hakûmler gibi akılla algılanabilen şey*⁴⁷, *şüphe göstermeyen şey*⁴⁸, *kişide doğru olarak yer edinen şey*⁴⁹, *hakki sahibine vermek, hakkı olanı almak, hak ve hukuka riayet etmek, ifrat ve tefrite düşmeyip dengeli olmak*⁵⁰, *insanı vakar ve takva sahibi olmaya sevkeden bir meleke, ferdî ve sosyal yapıda dirliği ve düzeni sağlayan ahlaki erdem*⁵¹, *nahivde ismin kalıbından çıkıp başka bir kalıba geçmesi*.⁵²

2.İSLÂMÎ BİLİMLERDE ADÂLET

2.1.Nazarî Bilimlerde

a.Kelam

Adl, her ne kadar Kur’an’da Allah’ın bir sıfatını ifade eder bir biçimde kullanılmamış olsa da, bütün islam mezheplerinin ittifakıyla esmâ-i hüsnâdan olduğu kaydedilir.⁵³ Bununla birlikte, Allah’ın birçok ayette zulümden tenzih edilip, adl mânâsına gelen *kıst* ve *hayru’l hâkimîn*⁵⁴ gibi adaletle yakın

⁴³ İbn Manzur, a.g.e., c. XI, s. 435.

⁴⁴ El-Cürcânî, Seyyid Şerîf, **Mu’cemu’l Ta’rîfât**, thk. Muhammed Sıddık el-Minşavî, Kahire trz., Daru’l Fâdile, s. 124.

⁴⁵ Asım Efendi, a.g.e., V, 4629.

⁴⁶ Bekir Topaloğlu, DİA adl maddesi, c. I, s. 387.

⁴⁷ El-Fîruz bâdî, Muhammed b. Yakub, **el-Besâir**, thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Beyrut trz., c. IV, s. 29.

⁴⁸ İbn Manzur, a.g.e., XI, 439.

⁴⁹ İbn Manzur, a.g.e., XI, 430.

⁵⁰ Mehmet Erdoğan, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 1998, Rağbet Y., s. 5.

⁵¹ Mehmet Erdoğan, a.g.e., 3.

⁵² Cürcânî, a.g.e., 124.

⁵³ Bkz. Er-Râzî, Fahrüddin, **Şerhu Esmâillâhi’l Husnâ**, 2000, Mektebetu’l Ezheriyye Lit-Turâs, s. 238

⁵⁴ Âraf (7) : 87.

anlamaların ona izafe edilmesi, bu sıfatın Allah’a aidiyeti noktasındaki şüphelerin tutarsız olduğunu belirttiği ifade edilmektedir.⁵⁵ Allah’ın bir sıfatı olarak *adli Zeccac* (ö. 311/923) *yoldan saptı* ifadesinde geçen kavramın, kök anlamı olarak kabul ettiği *meyletme* anlamından yola çıkarak *zulümden hakka yönelen* şeklinde tanımlamıştır.⁵⁶ *Râzî* (ö. 606/1209) tarafından ise *ifrat (aşırılık)* ve *tefrit (eksiklik)*, *teşbih (sıfatların ontolojik olarak yaratılmışlarına benzemesi)* ve *ta’til (sıfatları reddetme)* gibi iki uç kutbun eksikliklerinden *münezzeh*⁵⁷ şeklinde tanımlanarak felsefi olarak ele alınmıştır.

İslam kelimeler okulları *adalet (adl)* kavramını insanın özgürlüğü ve buna bağlı olarak sorumluluğu ve Tanrı’nın fiilleri çerçevesinde tartışıp, kimi mezhepler insanın başka bir gücün etkisi altında kalmadan fiillerini özgürce (tefviz) gerçekleştirdiğini, bazıları ise insanın özgür olmayıp bir gücün yönlendirmesiyle (cebir) eylemde bulunduğu görüşünü savunmaktadırlar. *Adlin* kök anlamını bu konuda ele aldığımızda, cebir inancına pek uygun olmamakla birlikte tefviz düşüncesinde nimet ve külfet, hak ve sorumluluk ilişkilerinde bir **denge** söz konusudur. Zira bu düşüncede Allah’ın insanı yaratması, yol göstermesi, rızıklandırması vs. karşılığında kulun onu birlemesi (tevhid) ve tapınması şeklindeki **dengeleme** fiilleri ancak özgür iradeyle mümkün olabilir. Bu görüşün savunucusu olan Mutezile, insanın yaptığı işlerden sorumlu dolayısıyla mükafat ya da cezaya (‘ikâb) muhatab olup âdil bir şekilde yargılanabilmesi için sistemini cebir inancının tezine karşı oluşturdukları antitez üzerine kurmuş ve bu düşüncüyü kula karşı haksızlık (zulüm) olarak değerlendirmişlerdir. Bu yaklaşımı mezhebin kurucusu Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) *Bârî teâlâ âdildir, kendisine şer ve zulm izafe edilemez... kula aslında yapmadığı bir şey için “yap” diye hitab etmez*⁵⁸ şeklinde dile getirmiştir. Vâsıl’ın bu sözünü de göz önünde bulundura-cak olursak, baskı ve cebir altındaki insanın yaptıklarından ahlâkî ve cezâî olarak sorumlu olmaması, Mutezile’nin probleme tamamen insan merkezli (antropocentric) yaklaştığını, dolayısıyla ilâhî adaleti insanda bulunan değer yargılarıyla ele alıp, kanaatimize göre meseleye daha çok ahlâkî açıdan yaklaşmıştır. Zira Mutezili düşünceye göre iyilik (husn) ve kötülük (kubuh) sırf bir otoritenin emri veya nehyi olarak var olmuş değil, ikisinin de sahip olduğu soyut anlamlar kendi var oluşlarının bir tezahürüdür. Yani iyilik iyi olduğu için iyi, kötülük ise kötü olduğundan dolayı kötüdür. Dolayısıyla bu değerler insan için de Allah için de geçerlidir.⁵⁹ Bu görüşü temellendirmeye çalışan Kadı Abdulcabbar (ö. 415/1025) *bir şey sırf nehyedicisi olduğundan kötü değildir. Bilindiği gibi mühlidler nehyi ve nehyediciyi bilmeseler de zulmün kötü olduğunu bilirler*⁶⁰ şeklinde bir açıklama getirir ve ekolün Allah’ın iyilikleri -kulların hayrına ve faydasına olan şeyleri- dileyip uygulamasını ve kötülüğü dilemeyip uygulamamasını onun için gerekli (vâcib) olduğu görüşünü aktarır.⁶¹

Değerlerin subjektifliğini -iyiliğin ve kötülüğün yalnızca bir otorite tarafından “iyi” veya “kötü” olarak tanımlanmasından dolayı iyi ve kötü olduğunu savunan Eşarî ekolü, insanın değer yargılarının insan için konulmuş sınırlardan ibaret olup sadece insanı bağladığını dolayısıyla bu değer yargılarıyla Allah’ın fiillerin ahlâkî olup olmaması konusunda hükümde bulunmanın doğru olmadığını belirtir.

⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Topaloğlu, *adl maddesi DİA*, c. I, s. 387.

⁵⁶ Bkz. Zeccâc, Ebu İshak, *Tefsîru Esmâillâhi’l Husnâ*, Ahmed Yusuf ed-Dikâk, Dimeşk 1976, Dâru’l Memun Lit-Turâs, s. 44.

⁵⁷ Râzî, a.g.e., 238.

⁵⁸ Lutfi Doğan, *Ehli Sünnet Kelamında Eşari Mektebi*, Ankara 1961, Rüzgarlı Matbaa, s. 72.

⁵⁹ Bkz. Kadı Abdulcabbar, *Şerhu Usulî’l Hamse*, thk. Abdülkerim Osman, Kahire 1965, Mektebetu Vehbe, s. 310.

⁶⁰ Kadı Abdulcabbar, a.g.e., 311.

⁶¹ Bkz. Kadı Abdulcabbar, a.g.e., 301.

Çünkü insan için geçerli söz konusu değerler insandan daha yüksek bir konumda olan Allah'ın belirledikleridir. Dolayısıyla tanrımerkezli (teocentric) bir bakış açısına sahip bu mezhebe göre, Ondan daha yüce bir merci olmadığından, onun birtakım belirlenmiş çizgiler çerçevesinde davranması söz konusu değildir.⁶² Dolayısıyla Ebu'l Hasen el-Eş'arî (ö. 326/935) Allah'ın ahirette çocuklara azab edebileceğini, kafirleri cennete sokup müminleri cehenneme sokabileceğini vs. söyleyip, eğer bunu yaparsa âdil olduğunu belirtmektedir.⁶³ Bununla birlikte Eşarî Allah'ın bu tür fiilleri yapmayacağını, zira yapmayacağını haber -vahiy- ile bildirmiş olduğunu ve yalan haber vermesin onun için caiz olmadığını belirtir.⁶⁴

Ebu Mansur el-Mâtûrîdî (ö. 333/944) de insanın iradesini belirlemesi noktasında meseleyi Mutezile'ye yakın bir çizgide ele alır. Değerlerin ontolojik yapısı hakkında da Mutezile ile mutabık olmasının yanında o, Mutezile gibi ifrat gibi görünen keskin bir dil kullanmayıp, Allah'ın fiillerinin hikmet çerçevesinde gerçekleşip bundan çıkmadığını, çıkması halinde rubûbiyetinin -ilahlık- geçersiz olacağını belirtir.⁶⁵ Mâtûrîdî, insanın irade ve fiilinin kendisine ait olduğunu belirtir ve bu aidiyeti *haber*, *akıl* ve *iyân* (*zarûrî*) *bilgisi* şeklinde üç çeşit bilgi ile açıklamaya çalışır.⁶⁶ Ona göre Allah insanın neyi yapıp edeceğini bilir, fakat bu bilgi insanın fiillerinde etkileyici rol oynamaz.⁶⁷

b.Felsefe

ba.Ahlak Felsefesi

İnsanların bir araya gelerek oluşturdukları toplumlarda *adalet*, bireyler arası ilişkiler için kaçınılmaz olarak var olmak zorunda olan kavramlardan biridir. Ahlakî felsefî olarak ele alan ahlak filozofları bu kavrama kitaplarında geniş bir şekilde yer vermişlerdir. Zira *adalet*, bütün ahlakî eylemlerin ortaya çıkmasında başat etkiye sahip üst bir kavramdır. Öte yandan İslam toplumunun bir niteliği olarak ele alınan *vasat*⁶⁸ kelimesi de tefsirlerde “*adalet*” anlamında anlaşılmıştır. Buna göre İslam ahlakî ve ictimâî bünyede aşırılıklardan uzaklığı, dengeli ve uyumlu bir hayat tarzını öngörmüştür.⁶⁹ Önde gelen müslüman ahlak filozoflarından İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) adaletin üç yerde bulunduğunu söyler. Bunlar: Malların ve şerefın dağıtımında, alım-satım işlemlerinde ve haksızlık ve tecavüz bulunan durumlardır.⁷⁰ İbn Miskeveyh'in bu ayrımı kavramı toplumsal bir karakterde gördüğünü gösterir. Zira saydığı bu üç grubun hepsi de en az iki bireyin birbiri arasındaki ilişkiyle gerçekleşir. Aristo ise

⁶² Bkz. Lutfi Doğan, a.g.e., 37.

⁶³ Bkz. El-Eşarî, Ebu'l Hasen, *Kitâbu'l Lum'a*, thk. Abdulaziz İzzeddin, 1987, Dâru Lubnan, s. 149.

⁶⁴ Bkz. El-Eşarî, a.g.e., 149, son cümleinin arapça aslı: لا يجوز عليه الكذب في خبره.

⁶⁵ Bkz. El-Mâtûrîdî, Ebu Mansur, *Kitâbu't Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu, Ankara 2003, İsam Y., s. 192, son cümleinin arapça aslı: والله تعالى أن يفعل الفعل الذي لا يخرج عن الحكمة إذ الخروج عنه يحقق السفه وذلك يقسط النبوة.

⁶⁶ Bkz. Sami Şekeroğlu, *Mâtûrîdî'de Ahlak*, Ankara 2010, Ankara Okulu, s. 151.

⁶⁷ Bkz. Sami Şekeroğlu, a.g.e., 152.

⁶⁸ Bkz. Bakara (2) : 143.

⁶⁹ Bkz. Mustafa Çağrı, *adalet maddesi DİA*, c. 1, s. 341.

⁷⁰ İbn Miskeveyh, *Ahlakı Olgunlaştırma*, çev. Abdulkadir Şener, Ankara 1983, Kültür ve Turizm B. Y., s. 104.

adaleti *Tanrı'ya karşı, insanlar arasında ve ölmüşlere karşı*⁷¹ şeklinde kategorize ederek kavramı daha bireysel bir perspektifte ele almaktadır.

Ahlak felsefesinde, farklı isimlendirmeler de olsa da⁷² *hikmet, iffet(azla yetinme)* ve *cesaret* şeklinde üç temel ahlâkî erdemden bahsedilir. Bu üç faziletin birbirleriyle olan dengeli ilişkilerinden mükemmellik fikri yani *adalet* ortaya çıkar.⁷³ Bu sağdığımız faziletler Eflatun'un kurup Aristo'nun da geliştirdiği *altın orta kuralı*na göre, iki uç reziletin (ifrat ve tefrit) ortasında yer alıp itidalî temsil ederler. Buna göre hikmet, sefihlik -İbn Miskeveyh'e göre fayda vermeyen bilgilere merak- ve aptallık; iffet, hayasızlık ve bönlük; cesaret, atılganlık ve korkaklık; adalet ise, haksızlık etme ve haksızlığa uğrama arasında orta bir konumda bulunmaktadır. Ayrıca iffetin bir sonraki aşaması olan *cömertlik*, savurganlık ve cimrilik arasında bulunur.⁷⁴

bb.Siyaset Felsefesi

Filozoflara göre yöneticiler, toplumu ahlak kurallarına ve sosyal düzene uymasını sağlamak maksadıyla kanunlar koyarken, aşırılıklardan uzaklık demek olan adaleti daima gözetmelidir. Bu şekilde, kanunlar ne çok ağır, ne de hafif olacak şekilde dengede olmalıdır.⁷⁵ Fârâbî (ö. 339/950) ideal devletin reisinin taşıması gereken vasıflar olarak saydığı on iki maddeden biri de *hakümdarın adalet ve adalet ehlini sevmesi, istibdattan, zulümden ve zalimlerden nefret etmesi, mutedil mizaçta olup kendisinden adalet istenildiğinde şiddet göstermemesi, fakat istibdada ve kötülüğe çağrıldığında aksilik ve şiddet göstermesi* şeklindedir.⁷⁶

c.Tasavvuf

En'am suresi 73. ayetindeki⁷⁷ *hak* kelimesi *adl* manasında anlaşılmış ve sonradan bu düşünce hakikat-i Muhammediyye nazariyesine dönüşmüştür. Buna göre herşey *adl* yani nûr-i Muhammedî ile yaratılmıştır. Muhyiddin İbn Arabî'ye (ö. 638/1240) göre buradaki *adl* Allah'ın mutlak gaybdan sarfedip "عدل عن" tecelliye meyletmesinden "عدل الى" ibarettir. Zât-ı ilâhî hep gizli kalmaya meyletse de ulûhiyet devamlı olarak tecelliler vasıtasıyla kendini açığa vurmak ister. Böylelikle ikisi arasında bir denge oluşur. Her şey *adl* ile yaratılmış ve yerli yerine konulmuştur. Bu anlamdaki *adl*, kainattaki kusursuz ve mükemmel dengeden ibarettir.⁷⁸

⁷¹ Bkz. İbn Miskeveyh, a.g.e., 108.

⁷² Bkz. Mustafa Çağrı, a.g.mk, 342.

⁷³ İbn Miskeveyh, a.g.e., 23.

⁷⁴ Bkz. İbn Miskeveyh, a.g.e., 33.

⁷⁵ Bkz. Mustafa Çağrı, a.g.mk, 343.

⁷⁶ Bkz. Fârâbî, Ebu'n Nasr, *el-Medînetü'l Fâzıla*, çev. Nafiz Danışman, trz., Maarif Vekâleti, s. 73.

⁷⁷ "وهو الذي خلق السماوات والأرض بالحق"

⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, *adl maddesi DİA*, c. 1, s. 388; ayrıca bkz. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimler Sözlüğü*, İstanbul 1991, Marifet Y., s.

2.2.Amelî Bilimlerde

a.Fıkıh

Fıkıh kitaplarının şahitlik bahsinde ahlâkî mefhum ve muhtevası ile ele alınan *adalet*, kaza, i-mâret, velâyet ve miras gibi bahislerde daha geniş bir manada kullanılmıştır.⁷⁹ Ragıb iki tür adaletten bahseder. Birincisi, iyiliğe karşılık iyilikte bulunmak gibi akıl tarafından iyi ve güzel bulunan ve her zaman ve her makanda geçerli olan *mutlak adalet*, diğeri ise mecâzen kötülüğe karşı kötülük gibi⁸⁰ şeriatın koyduğu nesh mümkün bir hükümdür.⁸¹

Eşya hukukunda daha önce de değinildiği gibi *adl*, bir nesnenin uarklı bir cinsten kıymetçe dengidir.⁸² Yine râhin ve mürtehinin güvenip rehni tevdi ve teslim ettikleri üçüncü kimseye de *adl* denir.⁸³ Kazada adalatle hüküm, hak ile hüküm şeklinde ifade edilmiş ve dava konusunu kesin yahut galip zan derecesinde hükme bağlayan nasların bulunması halinde bunlarla hüküm, adaletle hüküm olarak telakki edilmiştir.⁸⁴ Son olarak, şahitlik hususunda Cürcânî âdil şahidi *büyük günahlardan kaçınıp, küçüklerinde ısrar etmeyen, istikamet sahibi ve yolda yemek ve içmek gibi çirkin işlerden uzak duran kimse* olarak tanımlamaktadır.⁸⁵

b.Hadis

Hadis usulünde *adl*, hadisleri nakleden râvilerin hadislerinin kabul edilebilmesi için sahip olmaları gereken özelliklerden biri ve en önemlisidir.⁸⁶ Adalet şartlarına tam olarak sahip olan râviye *adl* ya da *âdil*, bir râvinin âdil olduğunu ortaya koymaya ise *ta'dil* denir. Adalet şartları *maslûman olmak, âkıl ve mükellef (bâliğ) olmak, takva sahibi olmak ve mürüvvet (kişiliği zedeleyecek iş ve davranışlardan uzak olmak) sahibi olmak* şeklinde sıralanır.⁸⁷

3.KUR'AN'DA ADÂLET KAVRAMI

Bu bölümde a-de-le kökünden türeyen kelimelerin Kur'an'daki kullanım alanlarını ve ifade ettikleri anlamların kavramın temel anlamıyla olan ilişkisi üzerinde duracağız. Müştakları ile birlikte Kur'an'da 28 kez geçen kavramın 14'ü fiil, 14'ü de isim formunda gelmiştir.⁸⁸ Biz bu kavrama Kur-

⁷⁹ Hayrettin Karaman, *adâlet maddesi DİA*, c. 1, s. 343.

⁸⁰ Bkz. Bakara (2) : 194 ve Şûrâ (42) : 40.

⁸¹ Bkz. Ragıb el-İsfenânî, a.g.e., 329.

⁸² Bkz. En-Nesefî, Umer b. Muhammed, *Tilbetü't Talebe*, zbt. Halid Abdurrahman el-'ik, Beyrut 2015, Dâru'n Nefâis, s. 177.

⁸³ Mehmet Erdoğan, a.g.e., 5.

⁸⁴ Hayrettin Karaman, a.g.mk., 343.

⁸⁵ Cürcânî, a.g.e., 124.

⁸⁶ Mücdeba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, TDV Y., s. 9.

⁸⁷ Detaylı bilgi için bkz. Abdullah Aydın, *adâlet maddesi DİA*, c. 1, s. 344.

⁸⁸ Fiil formlarının biri tanesi müfred-gâib mâzî, iki tanesi cem'-muhatab emr ve kalan on bir mdârî fiilin bir tanesi nef-i mutekellim vahdehu diğerkleri ise cem'-muhatab formunda olup, bu fillerin 7 tanesi Mekke'de, diğerk 7'si ise Medine'de nâzil olmuştur. Medine'de indirilenler arasında sayılan Mekî En'am suresinin 152. Ayetinin

an'daki Allah, alem ve insan kavramlarına olan nispetlerini esas alarak yaklaşacağız. Yani *adalet* kavramını Allah'ın, insanın ve alemin (eşya) adaleti olarak üç başlıkta inceliyeceğiz.

3.1.Allah'ta Adalet

Şekil verme: Kur'an'da kavramının bu anlamda geçtiği tek olan “ki o seni yarattı ve tesviye edip **her bir uzvunu yerli yerine koydu**” ayetinde adalet yaratmanın bir aşaması olarak ele alınıyor. Ayrıca nuzül sırasını dikkate aldığımızda, kavramın bahsedildiği ilk ayette yaratılışla daha doğru-su insan varlığının başlangıcıyla ilişkilendirilmesi oldukça mânidardır. Çünkü bu durum insanın yaratılışında uzuvların yeknesaklığını gösterdiği gibi, düşünsel ve psikolojik alanında denge, itidal ve doğruya doğru istikamet istidadının ona verildiği izlenimini vermektedir. Bunun dışında konuya tarihî arka-planı itibariyle bakacak olursak, Mekkî surelerin karakteristik özelliklerinden biri olan kafır/kötü insana müşahade etmekte olduğu nimetler hatırlatılarak onu Allah'ı birlemeye ve kötü fiillerden vazgeçirip, iyi işlere yöneltmesi, bu ayette de gördüğümüz gibi, bu kötü insana bedeninin diğer canlılardan farklı olarak itidal, kullanışlılık ve beceri kabiliyeti gibi yönlerden mükemmel bir şekilde yaratıldığı hatırlatılmaktadır. Aynı şekilde Zemaşşerî de beden bu simetrik dizaynını herhangi bir uyumsuzluk olmaksızın bedeni uygun bir hale getirdi. Yani bir eli diğerinde uzun, bir gözü diğerinden büyük,.. saçın bir kısmını siyah öbür kısmını sarışın kılmadı şeklinde örneklendirir.⁸⁹ Kıraat bakımından bu ayeti Kûfe kurrâları Asım kıraatında de olduğu gibi tahfif ile okumuş, böylese anlam Sa'lebî'ye göre seni dilediği çirkin veya güzel, uzun veya kısa vb. bir surete yönetti olup meyil anlamını ifade etmiştir. Taberî'nin de tercih ettiği⁹⁰, diğer kurrâların teşdîd ile okuyuşlarında ise anlam seni ayağa kaldırdı ve bünyeni mutedil kıldı şeklinde olmaktadır.⁹¹ Ancak Zemaşşerî tahfifli okuyuş ile onu yoldan çevirdim ifadesine işaret ederek, ayet hakkında seni bir yaratılıştan diğer canlılardan farklı olarak güzel bir yaratılışla yarattı anlamı vererek tahfifle de kelimenin meyil anlamına gelebileceğini göstermiştir.⁹²

Emretme/Öğütleme: Mutlak olarak “adaleti emreder” şeklindeki iki ayeti⁹³ buraya almakla birlikte, “*âdil olun*” anlamındaki iki ayet⁹⁴ emredicisi Allah olsa bile öznesi insan ve belirli bir konu çerçevesinde geldiği için bunları insanın adaleti bölümünde ele almayı uygun bulduk. “*Allah adaleti, ihsânı ve akrabaya yardımda bulunmayı emreder..*”⁹⁵ ayeti hakkında İbn Abbas adlin tevhid, ihsanın ise farzları yerine getirmek olduğunu belirtiyor.⁹⁶ Allah'ın kulları vucûbiyette denk tutmasından hareketle Zemaşşerî adli vâcib, ihsanı ise nedb olarak tefsir etmektedir.⁹⁷ Diğer ayet, “*Allah size şöyle bir örnek veriyor: iki kişi düşünün ki bunlardan birisi elinden hiçbir şey gelmeyen ve efendisine yük olan dilsiz. Efendisi onu hangi işe yollasa beceremez. Şimdi bununla hiç adaleti öğütleyen ve dos-*

Medine'de nâzil olduğu belirtilmektedir. Bkz. Ez-Zemaşşerî, **el-Keşşâf**, thk. Ahmed Abdulmevcud, Riyad 1998, Mektebetu Ubeykan, c. II, s. 320. İsim formlarının ise tamamı “*adl*” dir. Bunların on tanesi merfu', üçü mecrûr ve biri mansûb'dur. Ayrıca bunların dördü Mekke'de, on tanesi ise Medine'de inmiştir.

⁸⁹ Zemaşşerî, a.g.e., VI, 310.

⁹⁰ Tabarî, 178.

⁹¹ Bkz. es-Sa'lebî, Ebu İshak, **el-Keşf ve'l-Beyân**, thk. Seyyid Kürevî, Beyrut 2001, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, c.

⁹² Bkz. Zemaşşerî, a.g.e., VI, 310.

⁹³ Nahl (16) : 76, 90.

⁹⁴ Maide (5): 8 ; En'am (6): 152.

⁹⁵ Nahl (16): 90.

⁹⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Sa'lebî, a.g.e., III, 534.

⁹⁷ Zemaşşerî, a.g.e., III, 464.

*doğru yol üzerinde olan bir olur mu?”⁹⁸ İbn Abbas amel bakımından dilsizi kafir, diğerini de mümin olarak tefsir eder.⁹⁹ Ancak sözün akışı tevhit ve şirk konusuyla ilgili olduğu için buradaki temsilin Allah ve putlar arasındaki karşılaştırmayla ilgili olma ihtimali daha güçlü görünmektedir.¹⁰⁰ Taberî’nin de belirttiği gibi put, dilsiz kimse gibi sahibine yüküdür. Zira onun gibi taşınmaya ve ilgilenilmeye muhtaçtır.¹⁰¹ Bütün bunlar göz önünde bulundurulacak olursa ayetteki *adalet*, hak, doğruluk ve yanlışa karşı koyma anlamlarına gelip, dolayısıyla buna sahip olan kimse doğruyu bilen ve yanlışa mani olan anlamındadır. Dilsiz ise işler yanlış gittiğinde durumu düzeltmek için söz söyleyecek bile bir istidadı yoktur. Birşeyler söylemeye çalışsa dahi ne dediği anlaşılmaz.*

Hükmetmede: “Rabbinin sözü doğruluk ve adalet yönünden tamamlanmıştır. Onun kelimelerini değiştirebilecek yoktur. O herşeyi iştir, bilir.”¹⁰² *Sıdk* sözde ve işte doğruluk, dürüstlük ve gerçeğe uygunluk; *adl* de bir sözün ve işin yerli yerince, hiçbir zulüm, haksızlık ve aşırılık unsuru taşımaması demektir.¹⁰³ Ayetin siyâkına bakıldığında müşriklerin aşırılıklarından ve islama karşı kötü tutumlarından bahsedildiği görülecektir. Bu bakımdan ayet, müşriklerin bu hareketlerindeki sapkınlığını ortaya koyup, Allah’ın, peygamberi aracılığıyla onlara bildirdiklerinin ancak doğruluk ve isabetlilik açısından mükemmel olduğunu belirterek onlar ne yaparsa yapsın Allah’ın vermiş olduğu hükümleri degeitiremeyeceklerini bildiriyor. Razi, Kur’an’daki herşeyin ya haber ya da teklif olmasından hareketle *sıdkı* haber, *adli* de teklif ile tefsir etmiştir.¹⁰⁴ Yani bildirdiği herşey doğru, kullarını mükellef tuttuğu hükümler de ne insan için çok hafif -böyle olunca kul rahatlıklığa alışıp gevşeklik göstermek suretiyle yanlışa sürüklenir-, ne de çok ağır olur.

3.2.İnsan’da Adalet

a.Bireysel Adalet

Şirk koşma: İnsanın çeşitli varlıkları ilah seviyesine çıkarmak olan şirk, *onlar rablerine denk tutarlar*¹⁰⁵ ayetinde de olduğu gibi putları Allah ile eşitlemek anlamına gelir.¹⁰⁶ Her ne kadar böyle olumsuz bir anlamda kullanılsa da kannaimizce Kur’an’da *adlin* kök anlamına en yakın bir şekilde kullanılan ifadeler bu şirk ifadeleridir. Ayrıca bunun yadırganacak bir tarafı olmayıp, söz konusu ayet grubu Mekki dönemde inmiş dolayısıyla kafir insana ve onun Allah hakkındaki hakkaniyetsizliğine işaret eder. Zira kelime, Medine döneminde bu anlamda kullanılmamıştır. Hem kök anlamıyla olan yakın ilişkisi, hem de erken dönemde indirilmeleri hasebiyle, kavramın kullanılan bu anlamı *adalet* ile vucûda gelmiş insanın itidal ve istikametten ayrılmasının ona ne kadar yakın olduğunu gösterebilir.

⁹⁸ Nahl (16): 76.

⁹⁹ Taberî, a.g.e., 311

¹⁰⁰ Mustafa Öztürk, **Kur’an-ı Kerim Meali**, Ankara 2016, Ankara Okulu, s. 573.

¹⁰¹ Taberî, a.g.e., 309

¹⁰² En’am (6): 115.

¹⁰³ Heyet, **Kur’an Yolu**, Ankara 2014, DİB Y., c. II, s. 459.

¹⁰⁴ er-Râzî, Fahrüddin, **Mefâtîhu’l-Gayb**, Kahire trz., Mektebetu Mevsûâtî’l İslamiyye, c. XIII, s. 160.

¹⁰⁵ En’am (6): 1, diğer ayetler: 6/150, 27/60.

¹⁰⁶ En-Nesefî, Abdullahb. Ahmed, **Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl**, itn. Fazıl Hak, İstanbul 2012, Daru Yâsîn, c. I, s. 374.

Kurtuluş Fidyesi verme: *Bütün fidyeleri verse dahi kabul edilmez*¹⁰⁷ ayetindeki kimse ilâhî rızayı kazanamamış dolayısıyla hesaptaki içinden çıkıp kurtulamayacağı bu durumu dünyadaki eşirliğe benzetilerek, suçlarını telafi edecek yani onlara **denk** olacak fidyesi kabul edilmez. Çünkü insan yaptıklarından sorumludur ve işlediği bütün çirkin fiillerin arazî bir dengi yoktur.

b.Ailede Adalet

Eşlere Karşı: Nisâ 3.cü ayet yetim kızlarla evlilik yapmak ve bunlara karşı adaleti sağlamak hakkındadır. Şöyle ki, savaşların eksik olmadığı bu coğrafyada çocuklar yetim kalmakta ve onların bakım ve eğitim masraflarını *velî* denilen kimseler üstlenmektedir. Veli yetimi bir damat adayı ile evlendireceği zaman şartları belirleyip yetimin hakkını koruyabilir. Ancak yetimi kendisine almak istediğinde tabiatıyla bu hakkını kötüye kullanabilir. Bu durumdan endişe eden veli dünyada kadın bitmediğine göre başka kadınlarla evlenmelidir.¹⁰⁸ Buradaki adalet anlamına gelen terim *kıst* olup, mâlî adaleti ifade eder. Bu evlenen kadınlar arasındaki adalet ise daha çok karı koca ilişkilerini içerir. 129. Ayette de eşler arasında bu ilişkiler bağlamında erkeğin bir denge kuramayacağını bildirmektedir. Dolayısıyla ilk ayette evlilik aşamasındaki insan eşleri arasında ayırım yapabileceğinden endişe ederse çok eşle evlenmemesi, diğerinde ise zaten çok eşi olan kimsenie eşlerinden herhangi birisine hiç yaklaşmayarak adaletsizlik etmemesi öğütlenmiş olabilir.

c.Toplumsal Adalet

Kazâda(hüküm): “*Musa’nın kavminde hakka yönelen ve onunla adaleti gerçekleştiren bir grup vardı*”¹⁰⁹ ayetindeki *adl*, Zemahşerî’nin yorumuyla *doğruluk ile aralarında hüküm veriyorlardı -yekzûne bi’l hak-* anlamındadır. Taberî de bu yorumla paralel olarak örneklendirmelerde bulunur ve ayrıca mevzubahis grup hakkında İbn Cüreyc’den şöyle bir nakilde bulunur: *12 kol olan benî İsrâîl peygamberleri öldürüp kafir olduktan sonra, aralarından bir kol yaptıklarından tevbe edip, Allah’tan onları diğerlerinden ayırmasını istediler. Allah do onlar için bir tünel yaratıp, Çin’e çıkmalarını sağladı. Burada onlar hz. Peygamberin mîrâca giderken onları ziyaret ettiği zamana kadar hanîf olarak yaşadılar.*¹¹⁰

Şâhitlikte: Adalet, bir hadise hakkında yapılan şahitlikte her şeyi olduğu gibi ibrâz etme anlamına geldiği gibi, Kur’an’da ifadeyi çarpıtarak doğrudan ayrılma şeklinde de kullanılmıştır. “*Ey iman edenler, kendi şahsınızın, ana-babanızın ve yakınlarınızın aleyhinde olsa dahi, hakkı gözeterek adaletle şahitlik yapın. (şahitlerin) Fakir ya da zengin olmalarına bakmayın. Allah bunların ne olup olmadıklarını daha iyi bilir. Heveslerinize saplanıp adaletten ayrılmayın. İfadenizi çarpıtır veya şahitlikten beri durursanız bilin ki Allah yaptıklarınızdan haberdardır.*”¹¹¹ Dilci müfessir Zeccâc (?) da verdiğimiz meale benzer bir şekilde *heveslerinize uymayın yoksa adaletten ayrılırsınız -fete’dilû-*

¹⁰⁷ En’am (6): 70.

¹⁰⁸ Heyet, **Kur’an Yolu**, Ankara 2014, DİB Y., c. II, s. 15.

¹⁰⁹ Araf (7): 159, diğer ayetler: 7/181, 42/15, 4/58, 5/95, 49/9.

¹¹⁰ Taberî, a.g.e., X, 501.

¹¹¹ Nisâ (4): 135.

yorumunu yapmaktadır.¹¹² Ayette geçen zengin-fakir ayrımı, zengini zenginliği sebebiyle -gözüne girmek için-, fakiri de acımdan dolayı şahitlikte lehlerine meyledilmemesi gerektiğini gösterir. Bu bakımdan Allah onları hükümde denk tutmuştur.¹¹³ En'am 152. ayetinin "söz söylediğinizde âdil olun"¹¹⁴ kısmı da Zemahşer'e göre *sözde eksiltme veya arttırma yapmayın* anlamında kullanılmıştır.¹¹⁵

Ticarette: Mukâtebe ayeti olarak bilinen bakara 282.ci ayette kavram iki kez yer almış ve ilk olarak yazıcının hakkaniyetten ödün vermeyerek yazmasını, sonra gelen ifade de ise sözleşmeyi yazdırması gereken kişi bazı özürlerden dolayı¹¹⁶ yazdıramayacak durumda ise velîsinin doğru bir şekilde yazdırması anlamında kullanılmıştır. Daha açık bir ifadeyle *yazıcının adaleti* taraflar arasında eşitliği gözeterek dikkatli ve -herhangi bir tarafın lehine veya aleyhine- eksiltip arttırmadan yazmak kastedilir.¹¹⁷ *Velînin adaleti* ise himayesinde olan kimse için bir ticaret sözleşmesi yazdıran kişinin o kişinin menfaatini koruması ve sözleşmede onun hakları bakımında karşı taraf ile **denk** olmasına dikkat etmesi demek olabilir.

3.3.Alemde Adalet

Daha önce *adaletin* fillerde bir ölçü olduğunu ve itidali ifade ettiğini belirtmiştik. Bu şekilde *adalet* Allah ve insanın fiillerinde iki aşırı uçtan uzaklığı, vasatlığı ve bu şekilde devam edilmek suretiyle istikâmeti ifade eder. Kanaatimizce eşyada *adalet* eşyanın fiili olarak dile getirebileceğimiz *yer kaplamada* kendini gösterir. Bu hususta maddenin bilinçli veya bilinçsiz olmasının konumuzla doğru- dan bir alakası yoktur. Zira eşyanın yer kaplamasındaki ölçüyü ve -konumuz bağlamında- denkliği yaratan Allah, bunu tespit ve tahlil eden ise insandır.

Denklik: İhram yasaklarından biri olan avlanmanın cezalarının zikredildiği Maide 95. ayette ceza olarak avlanan hayvanın benzerinin -misl- kurban edilmesi, fakirleri yedirmek ve buna **denk** olan oruç yer alır. *Adl-idl* ayrımında da üzerinde durduğumuz gibi¹¹⁸ *adl* yedirmeye karşılık oruç gibi, birşeyin kendi cinsinden olmayan **dengidir**.¹¹⁹ Şöyle ki, bir günlük doyurma bedeline karşılık bir gün oruç tutulur.¹²⁰

Fidyeye: "Hiçkimsenin hiçkimseye fayda veremeyeceği, hiçkimseden ne şefaât kabul edilip ne de fidye (adl) alınacağı günden sakının. O gün onlara yardım eden de olmayacaktır."¹²¹ Her insanın yaptıklarından bizzat sorumlu olup, işlenen kabahatlerin hesapta kimse tarafından karşılanamayacağını

¹¹² Ez-Zeccâc, Ebu İshak, **Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû**, thk. Abdulcelil Abd Şablî, Kahire 2004, Duru'l-Hadis, c. II, s. 96.

¹¹³ Taberî, a.g.e., VII, 584.

¹¹⁴ Diğer ayetler: 5/8, 106.

¹¹⁵ Zemahşerî, a.g.e., II, 412.

¹¹⁶ Bu kişi hakkındaki görüşler için bkz. Taberî, a.g.e., V, 82.

¹¹⁷ Zemahşerî, a.g.e., I, 512.

¹¹⁸

¹¹⁹ Bkz. Zemahşerî, a.g.e., II, 297.

¹²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Heyet, a.g.e., II, 344.

¹²¹ Bakara (2): 48, diğer ayetler: 2/123, 6/70.

-zira muhatab kafir yahudilerdir- bildiren bu ayette geçen *adl* kabahate karşı **dengeleyici** bir rol üstlenen *fıdyedir*.¹²²

¹²² Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân**, thk. İbrahim Şemsuddin, Beyrut 2002, Daru'l Kutubi'l İlmiyye, c. I, s. 60; Taberî, a.g.e., I, 637; Zemahşerî, a.g.e., I, 265; er-Râzî, Fahrüddin, **Mefâtîhu'l-Gayb**, Kahire trz., Mektebetu Mevsûâtî'l İslamiyye, c. III, s. 54.